

УДК 94(4-15)+94(477)«08/11»

НОРМАНСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Ігор ШУМСЬКИЙ,

аспірант відділу теорії та практики законотворчої діяльності
Інституту законодавства Верховної Ради України

АНОТАЦІЯ

У статті на основі аналізу джерел та сучасних наукових концепцій розкривається процес розселення скандинавів у різних регіонах Західної і Східної Європи. Автор аналізує механізм норманського впливу на формування суспільного устрою і державності місцевих племінних об'єднань. Порівнюється характер сприйняття норманів у різних суспільствах на прикладі Західної Європи та Київської Русі.

Ключові слова: варяги, нормани, скандинави, слов'яни, Русь, вікінги, племена, торгові поселення, вожді, князі.

THE NORMANS SETTLEMENT AND ITS INFLUENCE ON STATE SYSTEM IN WESTERN EUROPE AND KYIVAN RUS

Ihor SHUMSKYI,

Postgraduate Student at the Department
of Theory and Practice of the Legislative Business
of Institute of Legislation of Verkhovna Rada of Ukraine

SUMMARY

The article describes the process of settlement of Normans in different regions of Western and Eastern Europe on the basis of analysis of sources and modern scientific concepts. The author analyses the mechanism of Normans' influence on the formation of the state systems and statehood of the local tribal alliances. At the same time, the nature of apprehension of Normans in different societies is compared through the examples of Western Europe and Kyivan Rus.

Key words: Varangians, Normans, Scandinavians, Slavs, Rus, Vikings, tribes, trading settlement, chiefs, princes.

Постановка проблеми. Ця наукова студія проходить у загальному полі аналізу норманістичних концепцій та їхньої критики. Якщо зробити загальний екскурс, то побачимо, що норманізм в історіографії має дуже давні витoki. Як відомо, з'явився він у Росії у XVIII ст., після чого був підхоплений історіографіями західних країн. Попри те, що нині радикалізм первинних концепцій норманізму і антинорманізму в основному подоланий, проблема місця і ролі скандинавів в історії Київської Русі продовжує вивчатися.

Стаття розкриває питання історії державотворення деяких країн Західної Європи та основні положення, що стосуються теми першого досвіду української державності, особливо чинників, які впливали на цей процес. Попри свою віддаленість у часі, вони все ще залишаються політизованими й заідеологізованими.

Актуальність теми дослідження. Питання походження і генези Давньоруської держави є одним з найбільш важливих в історії вітчизняної держави і права. У той же час дане питання завжди перебувало у дуже політизованому стані. Тому важливим на даний час є об'єктивний підхід до вивчення та висвітлення питань щодо зародження Київської Русі і тієї ролі, яку відігравали у цьому процесі вихідці з Північної Європи.

Звідси випливає актуальність, яка обумовлена необхідністю більш глибокого вивчення процесів, які впливали на розвиток розвитку держави у Київській Русі. Вивчення цих процесів дасть додатковий матеріал і зможе доповнити картину зародження та формування вітчизняної державності, а так само пролити світло на державно-правову ситуацію, яка мала місце багато століть тому.

Стан дослідження. У контексті зазначеної теми в історіографії є чимало напрацювань. Серед них варто особливо виділити дослідження О. Мельникової, Г. Лебедева, В. Петрухіна, Я. Хагланда, Є. Кабанця та ін. Серед сучасних дослідників потрібно відзначити наукову працю М. Бердія, О. Задорожного, О. Моці, П. Толочка.

Окремі питання ролі скандинавів на початку вітчизняної історії були висвітлені у фундаментальній праці М. Яблочкова.

Одночасно з цим варто наголосити на тому, що дане питання недостатньо вивчається саме у рамках науки історії держави і права та вимагає більше уваги щодо вивчення державно-правової дійсності, яка відбувалася протягом IX – X століть на теренах Київської Русі.

Метою і завданням статті є розкриття характеру розселення норманів у Західній і Східній Європі, визначення спільних рис, встановлення сутності та ролі їхнього впливу на суспільний устрій Давньої Русі.

Виклад основного матеріалу. Неонорманісти оголошують варягів однією з історичних сил, яка відіграла вирішальне значення не лише в утворенні Київської Русі, заснуванні давньоруських міст, але і у долі багатьох інших народів. У цьому сенсі знаковою є позиція шведського дослідника Холгера Арбмана. Цей учений стверджував, що нормани просувалися на Схід і Південь, підкоряючи місцеве слов'янське населення, утворюючи політико-державні інститути. Разом з тим, Арбман вказував на незначну кількість скандинавських пам'яток у давньоруських містах [1, с. 42].

Сучасні історики-норманісти, аналізуючи пріоритетні позиції варягів в утворенні Київської Русі, посилаються

на текст із «Повісті минулих літ», де йдеться про закликання трьох братів-скандинавів – Синеуса (у Білоозеро), Трувора (в Ізборськ) і Рюрика (у Новгород). Критикуючи цю позицію, антинорманісти наголошують на міфічному походженні двох братів і на ймовірній помилці автора літопису, який погано знав шведську мову. Дослідники висувують припущення, що ім'я Синеус означає «свій рід», а Трувор – «вірна дружина» [2, с. 94]. Суперечки точаться і навколо імені Рюрика.

Однак щодо походження правлячої на Русі династії Рюриковичів видається слушним висловлювання В. Барана: «Руський літопис складався при живих князях – Рюриковичах. Важко уявити, що у ньому неправильно подано етнічне походження правлячої династії. Можна не сумніватися у тому, що самі князі пам'ятали й стверджували своє норманське походження» [3, с. 149].

Зазначені факти, загалом, добре відомі дослідникам, тому вони змушують нас зробити більш широкий екскурс щодо діяльності скандинавського фактора на заході і сході Європи. Яким же було сприйняття норманів різними етносами?

Для англосаксів і франків це були жорстокі грабіжники і пірати. Ці народи вважали, що варяги прийшли з півночі або ж із Данії (данської марки, з володінь «диких данів») [4, с. 421-432]. У Київській Русі варягів знали як професійних воїнів. Спочатку варяги припливали на веслових кораблях у район Ладogi, а пізніше міцно вкорінилися у Ладозько-Ільменському регіоні, отримавши верховну владу за договором із місцевою плеємною аристократією.

На відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, які у переважній більшості, отримавши свої володіння, залишалися там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (процес проходив із покоління у покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії, постійно перебували у русі, не шкодуючи сил і енергії для переміщення й здобуття політично престижнішого та економічно вигіднішого столу. При цьому володарі окремих земель-князівств, рвучись до нових володінь, намагалися залишити за собою й старі надбання [5, с. 19].

Наступний етап діяльності варягів на Сході Європи пов'язаний із тим, що вони захопили Київ і землі полянського плеємного союзу. З однієї сторони, нормани очолили потужний плеємний союз (який дослідники називають «Русь»), з іншої – здійснили перший (у руських землях) великий владний переворот, перервавши панування Аскольда і Діра та започаткувавши нове – Рюриковичів. Безперечним прогресивним внеском варягів було те, що вони об'єднали в одній державі північні й південні землі східних слов'ян. В епоху Київської Русі варяги виступають як класичні воїни-найманці на службі у руських князів, яким вони давали клятву вірності. На цьому етапі варязький етнічний елемент поступово знебарвлюється, розчиняючись у слов'янському масиві.

Розглядаючи різні долі скандинавів за межами їхньої етнічної батьківщини, ми виділяємо й багато спільного: насамперед, це відносна синхронність форм їхньої активності у різних регіонах Європи, а також специфіка інтеграції до місцевих суспільств. На європейську авансцену скандинави вийшли ще задовго до епохи вікінгів.

Так, із населенням Британських островів і Східної Балтії у норманів спостерігалися постійні контакти – як мінімум, з V ст. У цей час на заході германці почали завойовування Англії (в якому брали участь англї, що населяли Південну Ютландію), а на сході з'явилися перші готландські й середньошведські колонії (узбережжя сучасних Литви, Латвії та Естонії) – Вишневе, Апуоле, Гробине і Прооза (територія сучасного Таллінна) [4, с. 421-428].

У ході розселення в Англії англї, сакси і юти перемішувалися між собою і частково асимілювали місцеве кельтське населення. Військовий характер цієї експансії зумовив утворення кількох протодержав (у процесі розселення), які у процесі розвитку швидко стали ранньофеодальними державами з розгалуженими адміністративною, судовою і фіскальною системами.

Новий етап нормандської експансії в Європі розпочався в епоху вікінгів. Це добре проілюстрував Г. Лебедєв. Загони вікінгів вчинили декілька несподіваних і нищівних нападів на монастирі Східної Англії. Так, 793 року було розгромлено монастир святого Кутберта на острові Ліндісфарн. По суті, вікінги спрямували на Західну Європу всю свою військову потужність.

У середині IX ст. норманські напади сягнули свого апогею. Зазвичай, головною метою скандинавів був грабунок і військова здобич.

У IX ст. вікінги починають колонізувати Північну Франкію, Ірландію та Англію. Під час рухів скандинавів на Захід діяли в основному норвежці і данї, головні інтереси шведів лежали на Сході [6, с. 340-351].

Просування варягів на Схід розпочалося з V ст. та супроводжувалося посиленням і розширенням зв'язків зі слов'янським світом. Утім, окремі дослідники доводять, що регулярне проникнення варягів у внутрішні райони Східної Європи (північно-західний регіон) розпочалося ще до епохи вікінгів. О. Мельникова переконливо стверджує, що заселення вікінгами Приильмення і Поволхов'я відбувалося значно раніше за слов'янську колонізацію цих земель [4]. Цю обставину довгий час уперто не помічала радянська історіографія.

Звичайно, ареал варязької колонізації був значно ширший. Так, у Фінській затоці (острів Тютерс) та Ладозькому озері (острів Рієккала) було знайдено рештки тимчасових скандинавських стоянок VI-VII ст. Знахідки свідчать, що тут перебували мисливці на звіра і торговці, які скуповували хутро у місцевого фінського населення. Ймовірно, що саме хутро було спочатку головним приваблювальним фактором для норманів у Східній Європі.

Таким чином, на початкових етапах варязької експансії її передумови на заході і сході були різними. Різними також були фізико-географічні умови, з якими зіткнулися нормани у цих регіонах Європи. Просування у глибину східноєвропейських земель було набагато складнішим, ніж в інших напрямках. Так, поселення і монастирі вздовж узбережжя Північного моря були легкою здобиччю, не містили небезпеки для вікінгів. Ці поселення не мали укріплень і були повністю відкриті для стрімких морських нападів.

Проте нападати на узбережжя Східної Балтії було вже складніше, оскільки жителі середньошведських і готландських поселень готові були дати рішучу відсіч нападникам. Якщо говорити про землі східних слов'ян, то просуватися варягам доводилося по річках, що мали пороги, мілини – а це, практично, виключало раптовість нападів. Саме тому Східна Європа не знала спустошливих нападів вікінгів (у таких масштабах, як Західна Європа). Скандинави не могли використовувати у слов'янських землях таку саму стратегію, як на Півночі і Заході.

Дуже важливо порівняти типи суспільств, з якими взаємодіяли скандинави у Західній і Східній Європі. Ці суспільства були різними. Так, у землях англів і саксів на рубежі VIII-IX ст. було кілька держав (королівств): Уесекс, Східна Англія, Мерсія і Нортумбрія, які безперервно воювали між собою. Це були ранньофеодальні держави, що мали структуровану соціальну ієрархію, законодавчу систему, ефективний управлінський апарат і сильну центральну владу.

Суспільство у регіоні Ладозького та Ільменського озер було радикально іншим. Племена фінського етносу не мали відтворювального господарства, мережа поселень у них була дуже розріджена, а соціальна стратифікація досить слабка. Слов'яни (Ільменські словени), які масово заселяли цей регіон, уже опанували землеробство і скотарство, але їхній суспільний устрій мав набагато слабший (ніж у норманів) рівень стратифікації, а протодержавні структури були примітивними. Разом із тим, варто зазначити, що полянський племінний союз на південному заході був значно розвиненішим і набагато потужнішим. Слід пам'ятати, що окремі дослідники обстоюють тезу про більш раннє освоєння східними слов'янами цього регіону (VI–VII ст.) [4, с. 426-430].

Таким чином, уявлення про вікінгів на рубежі VIII–IX ст. на Заході і Сході були різними. Для жителів західних регіонів це здебільшого були грізні морські пірати, що робили масові грабінницькі напади, кількість і масштаб яких до середини IX ст. усе збільшувалися. У цей час утворилося багато великих, добре вишколених флотилій, які діяли як на континенті, так і на Британських островах, до середини IX ст. спустошивши більшість міст на узбережжі Північного моря і Ла-Маншу [7, с. 56-60].

Натомість, на північному заході Східної Європи варяги у першій половині VIII ст. займалися інтенсивним господарським освоєнням території. Спочатку нормани робили разові рейди за хутром і рабами, а потім стали оселятися і будувати поселення. Так, приблизно у середині VIII ст. було засновано Ладогу (сучасна Стара Ладога), що свідчило про їхнє постійне перебування у регіоні.

Практично водночас тут з'явилося і поселення слов'ян. Комунікації варягів і слов'ян свідчили не лише про вдалу інтеграцію скандинавів до місцевого суспільства. Ладога не була ізольованим центром. Це поселення на північному сході замикало складну торговельну систему, що зв'язувала регіон Північного моря і Балтію. Торгівля – річ інтересна. Саме торгівля домінувала у житті мешканців Ладоги. Торгівля зміцнювала культурні, релігійні й соціальні зв'язки мешканців Ладоги (варягів і ільменських словен) із жителями середньосвідської Бірки, данського Хедебю, північноморської Фрізії. Археологи знайшли у Ладозі масу східних срібних монет. На деяких монетах вирізьблено окремі руни і повні написи, що свідчить про активну роль скандинавів і слов'ян у транзиті східного срібла.

Скандинавам належить заслуга освоєння у VIII ст. балто-волзького торгового шляху. На Русі його називали шляхом «із варяг в араби». Ця артерія була продовженням балтської системи комунікацій, трансконтинентальною магістраллю, яка з'єднувала Західну Європу і арабський Схід. Шлях розпочинався у Фінській затоці, проходив по Неві у Ладозьке озеро, а звідти розгалужувався на південь і схід по багатьох річках. Основний напрям пролягав по Волхову, поряд із Ладогою, до озера Ільмень, а звідти по Мсті і Ловаті йшов до верхньої течії Волги і далі аж до Каспію [4, с. 15-34].

Завдяки розгалуженій річковій системі балто-волзький торговий шлях охоплював величезну територію, яку населяли угро-фінські племена. Під час формування цього шляху було засновано мережу торгово-ремісничих центрів (Ладога, а у IX ст. Рюрикове городище). Так, гарнізон варягів, який перебував у городищі Рюрика, контролював дуже важливе розгалуження на балто-волзькому шляху [8, с. 49-50].

Формування східноєвропейського сегмента трансконтинентальної магістралі мало, як мінімум, два важливі наслідки для розвитку місцевого населення. По-перше, цінності, які транспортувалися по ньому, викликали вели-

кий інтерес місцевої племінної знаті, змушуючи її торгувати і охороняти. Археологи, які досліджували могильники поряд із торгово-ремісничими поселеннями, виявили змішання скандинавських і місцевих поховальних практик. Доступ до торгівлі з далекими землями стимулював швидкий соціальний розвиток тих племен, які мешкали у зоні цього шляху.

По-друге, необхідно було контролювати безпеку і підтримувати функціонування шляху. Якщо безпекові питання вирішували самі варяги (гарнізон на городищі Рюрика), то інші аспекти (господарсько-інфраструктурні) забезпечували місцеві жителі (серед них і слов'яни). Слов'янські племена постачали продовольство, хутро, віск і мед. Таким чином, уже на початку 860-х років північно-західна частина майбутньої Київської Русі згуртувалася в єдиний регіон, який, концентруючись навколо балто-волзького шляху, економічно орієнтувався на віддалену торгівлю [4, с. 15-34].

На другому етапі скандинавської експансії спостерігалися колонізаційні процеси. Так, у другій половині IX століття скандинави починають осаджувати землі англосаксів і північних франків. Вони також (як і на Сході) не створювали ізольованих анклавів, але оселялися, змішуючись із місцевим населенням.

Проїшло декілька десятиліть, і воїни перетворилися на мирних землеробів. Натомість, у Східній Європі дослідники не знайшли слідів масової селянської колонізації. Компактне розселення скандинавів у землях Русі розпочалося пізніше (ніж на Заході). Нормани осідали у переважній більшості лише у протомістах, або розміщувалися як військові гарнізони у таборах дружин.

Історик початку XX століття М. Яблочков стверджував, що княжа влада виникла й незалежно від варязьких конунгів [9, с. 20]. Його думку підтримує та уточнює сучасний науковець А. Коротя, який зазначає, що одночасно з розвитком державності, крім варязької дружини з'являються дружини, які складались із представників місцевого населення [10, с. 9].

Висновки. Отже, попри наявність відносно великої кількості джерел з історії Київської Русі, кожне з них, взяте окремо, не може слугувати достатньою базою для обґрунтованих суджень. Тільки комплексне використання джерел дозволяє говорити про настільки віддалений час як про достовірну історію державотворення, принаймні у головних її рисах.

Заслужовує на увагу не лише аналіз норманського розселення, а й поширення інших різноетнічних народів у Західній та Східній Європі часів зародження та становлення Київської держави.

Питання, що пов'язані з витоками становлення національної державності, мають важливе значення для формування сучасної, соборної української держави.

Список використаної літератури:

1. Толочко П. П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
2. Давня історія України: У 2 кн. К.: Либідь, 1995. Кн. 2. 224 с.
3. Задорожній О. В. Утворення Київської Русі як феодальної держави середньовіччя та суб'єкта міжнародного права як результат взаємодії різномірних факторів. Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 73. С. 146-152.
4. Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. 476 с.
5. Моця О. П. Київська Русь: держава, культура, народність. Наукові записки НаУКМА. Київ, 2004. Т. 27: Історичні науки. С. 17-21.
6. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. СПб: Евразия, 2005. 640 с.

7. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Скандинавы на Руси и в Византии в X-XI вв.: к истории названия варяг. Славяноведение, 1994. № 2.

8. Древняя Русь в средневековом мире: энциклопедия / Под общей ред. Е.А. Мельниковой, В.Я. Петрухина. Институт всеобщей истории РАН. М.: Ладомир, 2014. 991 с.

9. Яблочков М. Т. История Российского дворянства. М.: Эксмо, 2007. 544 с.

10. Коротя А. М. Особливості правового регулювання статусу дружинників Київської Русі. Право і суспільство. 2016. № 2. С. 8-13.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Шумський Ігор Костянтинівич – аспірант відділу теорії та практики законотворчої діяльності Інституту законодавства Верховної Ради України;

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Shumskiy Ihor Kostiantynovych – Postgraduate Student at the Department of Theory and Practice of the Legislative Business of Institute of Legislation of Verkhovna Rada of Ukraine

igor.shumskiy@yahoo.co

